

آسیب‌شناسی تفسیر و تفاسیر تربیتی قرآن

احمد ذبیح افشاگر

دانشجوی دکترای قرآن و علوم تربیتی

چکیده

نویسنده ابتدا دیدگاه‌ها دربارهٔ جامعیت قرآن (رابطه قرآن با علم) را به اجمال بررسی می‌کند و نظر «هدف هدایتگری قرآن» را می‌پذیرد، سپس به پیشینه تفاسیر علمی و معرفی و نقد مختصر التفسیر التربوی «انوار الباز» و تفسیر تربیتی «حسن میرزاخانی» می‌پردازد و در بحث آسیب‌های تفسیر تربیتی قرآن چهار مورد (۱- آسیب‌های مفسر تربیتی ۲- آسیب شناسی مبانی تفسیر تربیتی ۳- آسیب‌های روش شناختی تفسیر تربیتی ۴- آسیب‌های منابع تفسیر تربیتی) را بررسی می‌کند.

واژه‌های اصلی: تفسیر، قرآن، تربیت، آسیب‌شناسی

مقدمه

شناخت دقیق هر علمی نیازمند فهم مبانی، مبادی، اهداف، اصول و دیگر اموری است که ساختار آن علم را تشکیل می‌دهد؛ البته پیشرفت و پویایی آن علم تنها متوقف به امور یاد شده نیست، بلکه برای پیرایش آفات و چالش‌های احتمالی بر سر راه، نیازمند آسیب‌شناسی و یافتن آفات و لغزش‌های آن علم هستیم و در صورت نادیده گرفتن یا تسامح نسبت به آن، از هدف دور خواهیم شد و چه بسا آثار زیان باری را شاهد خواهیم بود.

یکی از رشته‌های علوم اسلامی که نیاز به آسیب‌شناسی جدی دارد، علم تفسیر است. آسیب‌شناسی مفسر را از فرو رفتن در اشتباهات و لغزشگاه‌ها ایمن می‌کند و می‌توان ادعا کرد روایاتی که از تفسیر به رأی نهی کرده‌اند، به بعد آسیب‌شناسی نظر داشته‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که کار قابل توجهی در این عرصه نشده و فقط در زمینه تفاسیر روایی بگونه‌ای بحث آسیب‌شناسی انجام شده است (ر.ک. به: رستمی، علی اکبر آسیب‌شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام).

در این نوشته به آسیب‌شناسی تفسیر تربیتی می‌پردازیم، زیرا این شیوه از تفسیر نیز ممکن است به شکلی درست برای هدایت مردم یا به شیوه‌ای نادرست برای انحراف آنان استفاده شود. بنابراین اگر مفسر در تفسیر تربیتی معیارها و اصول را رعایت نکند، دچار لغزش، کاستی و آسیب خواهد شد.

مفهوم شناسی

آسیب: به معنای زخم، عیب، نقص (دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ۱ / ۱۴۴)
گزند، زیان و خسارت (عمید، حسن، فرهنگ عمید، ۱ / ۴۴) است.

تفسیر: در لغت به معنای آشکار کردن و پرده برداری (فیروز آبادی محمدبن یعقوب، القاموس المحيط، ۲/۱۱۴) و یافتن مقصود از کلام پیچیده (ابن منظور، لسان العرب، ۱۰ / ۲۵) آمده است.

تفسیر در اصطلاح: دانشی است که با آن می‌توان کتابی را که خدا بر پیامبرش محمد ﷺ فرستاد، فهمید، مبانی آن را روشن ساخت و به احکام و حکمت‌هایش دست یافت (زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، ۱/۱۳۱).
به اعتقاد علامه طباطبایی تفسیر بیان معانی آیات قرآن و کشف مراد و مقصود آیات است (طباطبایی، سید حسین، تفسیر المیزان، ۴/۱).

برخی صاحب‌نظران تفسیر را کشف و پرده برداری از ابهامات کلمات و جمله‌های قرآن و توضیح مقاصد و اهداف آنها می‌دانند (رضایی اصفهانی، محمد علی، منطق تفسیر قرآن (۲)، روش و گرایش تفسیری قرآن، ۲۳).

تربیت: در لغت به معنای فراهم آوردن موجبات فزونی و پرورش و زدودن خصوصیات ناپسند اخلاقی می‌باشد (باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ۱/۳۷).

تربیت در اصطلاح بر انگیختن و فراهم آوردن موجبات رشد و پرورش شکوفایی تمامی استعدادها، توانایی‌ها و قابلیت‌های انسان به منظور رسیدن به کمال و سعادت مطلوب (بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، ۳۵) است.

تفسیر تربیتی: تفسیر آیات بر اساس نظام تربیتی قرآن است و به عبارت دیگر به تفسیر قرآن با رویکرد تربیتی تفسیر تربیتی می‌گویند.

آسیب شناسی تربیتی: پیدا کردن عیب، نقص و مشکلاتی که در تفسیر تربیتی پدید می‌آید.

پیشینه تفسیر تربیتی

قرآن کریم خود را کتاب هدایت، رحمت و شفای بیماری‌های روحی و جسمی معرفی می‌کند و این همان تربیت انسان است. «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ» (اسراء/ ۹)، «وَتُنزَلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (اسراء/ ۸۲) و...، اما مفسران و دانشمندان به گونه شایسته به این امر نپرداخته‌اند و تنها به کلیات مطالب هدایت و تربیت بسنده کرده‌اند یا به طور کلی از آن چشم پوشیده‌اند. شاید آنان رسالت تربیتی قرآن را امری روشن و بی‌نیاز از توضیح و تبیین می‌دیدند. در هر صورت این عملکرد باعث شد با وجود عمق و پویایی قرآن در زمینه تربیت و هدایت، امروزه شاهد نبود نظام تربیتی قرآنی به صورت صحیح و سازمان یافته باشیم که نتیجه آن نبود بهره‌وری لازم از هدف اصلی قرآن است.

الف: آسیب‌شناسی تفاسیر تربیتی

مفسران امامیه و اهل سنت در تفاسیر خود به مطالب تربیتی توجه کرده‌اند، مانند تفسیر کبیر فخر رازی، (م ۵۴۶ ق) آلوسی، (م ۱۲۷۰ ق) فی ظلال القرآن، سید قطب، (م ۱۳۸۷ ق) تبیان، شیخ طوسی، (م ۴۶۰ ق) قرآن کریم ملاصدرا (م ۱۰۴۵ ق) و آثار غزالی (م ۵۰۵ ق)؛ ولی این تلاش‌ها عمدتاً در حد اشارات کلی و پراکنده به مسئله تربیت باقی ماند و در عمل نتوانست یک نظام دقیق تربیتی ارائه کند. در چند سال اخیر دو تفسیر تربیتی عرضه شده است که به طور اجمالی به نقد و بررسی آنها می‌پردازیم.

۱- نخستین تفسیر تربیتی

آقای حسین میرزاخانی این کتاب را در یک جلد تألیف و سوره حمد و بقره (تا آیه ۳۹) را تفسیر کرده است. وی در آغاز سوره حمد، ذیل بسم الله الرحمن الرحیم، بعد از بیان نکات تفسیری به برکات تعلیم و تعلم و تفسیر تربیتی از امام خمینی (ره) اشاره و در سوره حمد ۵ نکته تربیتی را توضیح داده است در سوره بقره نیز بعد از بیان نکات عمومی آیات، به یک برداشت تربیتی اشاره نموده است.

نخستین

تفسیر تربیتی

اخلاقی، عرفانی، فقهی، فلسفی

قرآن کریم

جلد اول

تقریر و تألیف

حسین میرزا خانی

بررسی

این تفسیر مباحث تربیتی اندکی را بیان کرده و از روایات نیز کمتر بهره برده و بیشتر به جنبه‌های اخلاقی و اعتقادی پرداخته است، از این رو بین محتوا و عنوان آن (تفسیر تربیتی) همخوانی چندانی وجود ندارد و اصولاً تفسیر تربیتی مصطلح به شمار نمی‌آید.

چند نقد دیگر بر تفسیر تربیتی آقای حسین میرزا خانی

۱- مقدمه ندارد، لذا ضرورت بحث و روش آن مشخص نشده است.

۲- مفردات آیات را شرح نداده است.

۳- به جز تفسیر میزان از سایر تفاسیر کمتر استفاده کرده است.

۲- التفسیر التربوی للقرآن الکریم

مؤلف این تفسیر سه جلدی آقای انوار الباز است. او در مقدمه می‌نویسد: «این تفسیر درصدد بیان تفسیر آیاتی است که مناسب نیاز امروز بشر می‌باشد؛ به گونه‌ای که برای زندگی مردم راهگشا و کارساز می‌باشد و محدود به معارف، نکات و اهداف تربیتی است تا خواننده با کمترین زحمت به این هدف راه یابد، لذا از میان مباحث لغوی و فقهی و جار و جنجالهای کلامی و چیزهایی که انسان را از روح قرآن واستنباط مسائل تربیتی که منظور و هدف قرآن است دور می‌کند، چشم می‌پوشم».

سپس روش خود را این گونه بیان می‌کند:

اول) ذکر آیات قرآن.

دوم) توضیح مفردات و کلمات قرآنی پیچیده به صورت مختصر و مفید.

سوم) با توجه به مخاطبان قرآن (عقل و بیداری وجدان و رهروان تهذیب

و کمال) اهداف اجرایی هر مقطع بیان می‌شود.

التفسير التربوي للقرآن الكريم

أنوار الباز

المجلد الاول

دار النشر الجامعات - مصر

چهارم) ذکر محتوای تربیتی آیات که ابتدا شرحی متناسب آن ارائه شده و سپس اهداف تربیتی و راه وصول به آن بیان می‌شود.

پنجم) در مرحله آخر بیان نکات تربیتی که آیات قرآن به آن اشاره دارند.

سیر نوشتار التفسیر التربوی به این شکل است: معانی کلمات و مفردات، اهداف و درسهای رفتاری آیات، محتوای تربیت آیات و در نهایت بیان نکات و پیامهای تربیتی آیات. مهم‌ترین منابع تفسیری التفسیر التربوی نیز عبارتند از: فی ظلال القرآن، سید قطب. الاساس فی التفسیر سعید حوی، مقاصد القرآن الکریم حسن البناء، زهرة التفاسیر محمد ابن زهر، المنار رشید رضا، تفسیر طبری، تفسیر قرطبی و تفسیر ابن کثیر.

بررسی: اگرچه این تفسیر در نوع خود جدید، جالب و معطوف به مسائل تربیتی است، ولی بعضی کاستی‌ها در آن دیده می‌شود، از جمله:

۱. مناسب بود مبانی، اصول، اهداف و روشهای تربیتی قرآن در مقدمه این تفسیر تبیین و طبق این چارچوب به تفسیر آیات مربوطه پرداخته می‌شد.

۲. در قسمت محتوای تربیتی بیشتر به تفسیر کلی آیات پرداخته شده و مطالب تربیتی کمتر بیان شده است، چنان که در قسمت اهداف رفتاری نیز این مطلب مشهود است.

۳. نکات تربیتی به طور نظام وار دسته بندی و تفکیک نشده و چه بسا نکات اخلاقی و کلامی تحت آن بیان شده است.

۴. انسجام کافی ندارد.

۵. در هر بحث مجموعه‌ای از آیات بررسی شده است، در حالی که مناسب بود هر آیه (مخصوصاً آیاتی که به تنهایی مطالب تربیتی دارند) به طور مستقل تفسیر و تبیین می‌شد.

۶. جامعیت لازم در مباحث تربیتی را ندارد، به طوری که به بعضی نکات تربیتی بسنده شده است.

۷. از منابع روایی کمتر استفاده شده، در حالی که بسیاری از نکات تربیتی آیات در روایات پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام بیان شده است.

برای آشنایی بیشتر با دو تفسیر یاد شده، مباحث تربیتی آنها در ذیل سوره حمد را بازگویی می‌کنیم.

۱. نخستین تفسیر تربیتی

آقای میرزاخانی در تفسیر خود بعد از اشاره به دو نکته تربیتی از کلام امام خمینی رحمته الله علیه به چند مطلب تربیتی زیر می‌پردازد:

۱- اثر تربیتی خوف و رجاء

نقش مالک یوم الدین در سیاق حمد، آن است که اعتقاد به قیامت جزو بهترین نعم الهی است، همانطوری که رحمانیت خدای سبحان باعث محمود بودن اوست؛ مالک روز قیامت بودن هم باعث محمود بودن است. اگر خدایی که رحمان و رحیم است، به عنوان مالک یوم الدین هم شناخته شود، انسان بین خوف و رجاء حرکت می‌کند. اگر همیشه سخن از رحمت حق باشد، انسان یک بعدی بار می‌آید و احیاناً زمینه تجرّی و غرورش فراهم می‌گردد (تفسیر تربیتی، میرزاخانی، ۷۶).

۲- ایجاد حالت مخصوص در بنده

توجه به آیات قبل (۱ - ۵ سوره حمد) حالت مخصوصی برای بندگان در حال عبادت به وجود می‌آورد. بنده در ابتدا، عظمت این جهان و موجودات آن را می‌بیند و نعمت‌هایی که آفریدگار جهان به او اعطاء کرده است، همه را از نظر می‌گذارند. زبان به حمد و ثنای پروردگار مهربان می‌گشاید و اعتراف می‌نماید که حکومت و مالکیت روز رستاخیز همه مربوط به آفریدگار بزرگ این جهان است.

دیگر آزاد از بندگی بتهای درون و برون و شهوات و مادیات می‌شود. به تمامی جاذبه‌های کاذب که او را به دَرک سوق می‌دهد، پشت پا می‌زند و دیگران در نظرش فانی، زوال‌پذیر، فاقد قدرت واقعی جلوه می‌کنند. یک حالت آزادی محض از تمام جهانیان و بندگی خالص در برابر خدا احساس می‌کند. سر بندگی و خضوع، تنها در برابر قدرت و عظمت او فرود می‌آورد (تفسیر تربیتی میرزاخانی، ۱۰۳).

۳- اثر تربیتی سوره مبارکه حمد:

خداوند متعال در سوره مبارکه حمد روش بندگی و ستایش را که تنها شایسته مقام اوست، به بندگان خود آموخت که اگر چنین نمی‌کرد، یعنی به عنوان نیابت تعلیم نمی‌فرمود، قطعاً کسی شایستگی آن را نداشت که او را بدین صورت حمد نماید، لذا این

سوره از زبان بندگان اوست. در بخشی از این سوره، بنده به حمد و ستایش او می‌پردازد و در بخش دیگر نیازمندی‌ها و خواسته‌های مقدس خویش را مطرح می‌سازد. از این رو در این مناجات الهی، بنده احساس می‌کند به پروردگار جهانیان و معبود و معشوق خود نزدیک شده است، پیداست که از نظر تربیتی بسیار سازنده است (همان، ۱۹۳).

۲. التفسیر التربوی:

در ذیل نکات و پیام‌های تربیتی سوره حمد به ۵ نکته اشاره می‌کند.

- ۱- خداوند متعال حمد را دوست دارد، لذا خود را مورد حمد و سپاس قرار داد و بندگان را به آن امر کرد.
- ۲- از آداب دعا آن است که درخواست کننده پیش از درخواست نیاز، حمد و ثناء و تمجید خدا را به جا آورد. روایات درود بر نبی اکرم صلی الله علیه و آله را نیز اضافه کرده‌اند که در این صورت حتماً دعای او پذیرفته خواهد شد.
- ۳- بنده نباید غیر خدا را عبادت کند، و از هیچ کس جز او کمک و یاری نطلبد. مؤید این مطلب کلام نورانی رسول اکرم صلی الله علیه و آله است که فرمود اگر خواسته‌ای داشتی از خدا بخواه و اگر کمک خواستی، تنها از او بخواه.
- ۴- اعتراف و اقرار به نعمت نیکو، پیروی کردن از صالحان و نعمت داده‌شدگان را اقتضا دارد.
- ۵- همانا درخواست زیاد برای هدایت به حق، انسان را به پیمودن راه صالحان تشویق می‌کند و از پیمودن راه گمراهان باز می‌دارد و ترس از گمراهی، مخالفت طریق یهود و نصاری و گمراهان دیگر را می‌طلبد. (انوار الباز التفسیر التربوی للقرآن الکریم، ۳/۱).

با تأمل و دقت بیشتر در این سوره می‌توان به نکات بیشتری پی برد. ما به نمونه‌هایی اشاره می‌کنیم.

- ۱- روش الگو دهی (اهدنا الصراط المستقیم)؛
- ۲- تأکید روش رحمت گرا بودن (الرحمن الرحیم)؛
- ۳- روش القاء غیر مستقیم (خداوند از زبان بنده سخن می‌گوید)؛
- ۴- آموزش سپاس‌گذاری (الحمد لله)؛
- ۵- مرگ آگاهی (مالک یوم الدین)؛

۶- تربیت اجتماعی: عبادت اجتماعی و تجمع‌های مسلمانان (نعبد و نستعین)؛
۷- ابزارهای تربیتی این سوره: عبادت، دعا، صفات الهی، (الرحمن الرحیم)، استعانت، الگوها، یادآوری نعمت.

۸- اهداف: هدایت، عبودیت، نعمت‌خواهی
آن‌چه ذکر شد، احتمالاتی است که می‌توان از این آیات استفاده کرد.

ب: آسیب‌شناسی تفسیر تربیتی

آسیب‌هایی که ممکن است در تفسیر تربیتی نمایان شود از چند جهت قابل طرح است:

اول: آسیب‌های مفسر تربیتی

۱- تردیدی نیست که هر متن دینی و علمی، اصول، روش و اصطلاحات خاص خود را دارد که باید با در نظر گرفتن آن اصول و شرایط، به اظهار نظر در مورد آن متن علمی و دینی پرداخت. مفسر کلام الهی نیز باید قبل از ورود به عرصه هر نوع تفسیر، شرایط و ویژگی‌هایی را رعایت نماید تا سخن او معتبر و استوار باشد (رفیعی، ناصر سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ۵۰)، لذا نداشتن شرایط عمومی و هریک از شرایط لازم برای یک مفسر، به آسیب و لغزش در تفسیر و فهم صحیح آیات می‌انجامد. شرایط عمومی متعددی برای مفسر بیان شده است که از جمله آنهاست: آگاهی داشتن به علم لغت، نحو، صرف، اشتقاق، معانی، بیان، بدیع، قراءات، اصول دین، اصول فقه، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ، فقه، احادیث صحیح، علم موهبت (سیوطی، جلال الدین، الاتقان، ۳۹۷/۲؛ ر.ک. به: ایزدی، کامران، شروط و آداب تفسیر، ۵۳).

آنچه به عنوان شرایط مطرح شده است، مورد تأیید قرآن هم می‌باشد. قرآن کریم در چند آیه به صراحت اعلام می‌کند که این کتاب به زبان عربی مبین نازل شده است ﴿فَإِذَا مَا يَسِرُّنَّاهُ بِلِسَانِكَ﴾ (مریم/۹۷)؛ ﴿وَهَذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ لِّسَانًا عَرَبِيًّا﴾ (احقاف/ ۱۲)؛ ﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (زخرف/۱۳). تردیدی نیست که خمیر مایه تدبیر و تفکر در قرآن، همین الفاظ قرآن است. با این فرض هر گونه فهم و برداشت از قرآن، باید بر معانی لفظی و روابط این معانی متکی باشد، لذا قرآن برای کسانی فهم‌پذیر است

که با زبان آن آشنا باشند؛ چنان که قرآن تصریح می‌کند ﴿كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ (فصلت/۳).

علامه طباطبایی رحمته الله در مورد این آیه می‌نویسد: «مراد از تنزیل آن است که خداوند در خور فهم شنونده نازل کرده است؛ به طوری که شنونده‌ای که به شیوه‌های بیان آشنا باشد، می‌تواند معانی آن را بفهمد و مقاصدش را دریابد (طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن ۳۸۱/۱۷)

بنابراین برداشت، راهی جز فهم از طریق الفاظ وجود ندارد و این روش کاملاً شناخته شده است. از این رو هر کسی مطلبی را از آیات قرآن برداشت می‌کند، باید بیان کند که چگونه و با استفاده از کدام قواعد لفظی، عقلی یا عقلایی به آن رسیده است. بیان چگونگی فهم مطالب از آیات چیزی جز بیان ارتباط منطقی و زبان شناختی بین تفسیر و الفاظ قرآن نیست.

برخی دیگر از شرایط مفسر عبارت است از این که: مفسر، قرآن را راهنما، استاد و مرشد خود قرار دهد، مسلک و مرام خود را در تفسیر دخالت ندهد و از اعمال سلیقه شخصی بپرهیزد؛ اخلاص تام و کامل داشته باشد و جز از خدا چیزی نخواهد و تنها رضایت او را ملاک قرار دهد؛ قرآن را مطابق نیاز عصر تفسیر کند؛ با دلیل‌های قوی و محکم حقایق قرآنی را بیان کند؛ روش او رسا و نافذ باشد، به شکلی که عقل و قلب و روح و وجدان را نورانی کند (کارم سید غنیم الاشارات العلمیه فی القرآن الکریم بین الدراسه و التطبيق، ۹۷).

۲. آسیب دیگر برای مفسر تربیتی تفسیر به رأی است توضیح این که تلاش عقلا در تفسیر کلام این است که مقصود گوینده را بفهمند و تبیین کنند؛ نه این که معنایی را که خود می‌پسندند، بر کلام تحمیل کنند. چه بسا فرد با توجه به جهت‌گیری یا مقبول دانستن مطلبی، آن را به قرآن تحمیل نماید و به تفسیر به رأی منجر شود. این در حالی است که مراجعه به روایات گویای شدت برخورد و نکوهش و تحذیر از تفسیر به رأی می‌باشد، مثلاً امام رضا علیه السلام از پدران بزرگوارش از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که خداوند متعال فرمود: «ما آمن بی من فسرّ برایه کلامی»؛ «کسی که کلام من (قرآن) را

با رأی خود تفسیر کند، به من ایمان نیاورده است» (صدوق، ابن جعفر محمد، التوحید، ۶۸؛ امالی، مجلس دوم، ح ۳، عیون اخبار الرضا، ۹۵/۱، ح ۴).

در روایتی دیگر از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل شده است که فرمود: «من فسر القرآن برأیه فقد افتری علی الله الکذب»؛ «کسی که قرآن را با رأی خود تفسیر کند، به درستی بر خدا دروغ بسته است» (حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰/۱۸ / ح ۳۷).

آنچه به عنوان تفسیر آیات قرآن بیان می‌شود، باید یا مدلول آیه بوده (از هر نوع دلالتی که باشد) یا مصداق آیه. به گونه‌ای که مفهوم لفظ آن را پذیرا باشد یا جز و لوازم کلام الهی بوده از هر نوع لازم یا ممثّل باشد (شاکر کاظم، مبانی و روش‌های تفسیری ص ۹۷ و ۹۸) و نیز مطالبی که به قرآن نسبت داده می‌شود، بر اساس قرائن نقلی (آیات، روایات) یا عقلی و علم و اطمینان‌آور باشد و گرنه به تفسیر به رأی منتهی می‌شود.

دوم: آسیب‌شناسی مبانی تفسیر تربیتی

مبانی جمع مبنا و در لغت به معنای بنیان، اساس و بنیاد است (دهخدا، لغت نامه، ۱۷۷۵۹/۱۲) و در اصطلاح «مبانی تربیتی» عبارت از ساختار و موقعیت ویژه انسان و امکانات، قابلیت‌ها و محدودیت‌های اوست و نیز از ضرورت‌های آفرینش و وجودی که حیات او را تحت تأثیر قرار می‌دهد، سخن می‌گوید. (شکوهی، غلامحسین مبانی و اصول آموزش و پرورش، ۶۱). در این بخش هم می‌توان به چند آسیب اشاره نمود.

۱- انسان محور تعلیم و تربیت است و ابعاد و شئون مختلف او موضوع تعلیم و تربیت می‌باشد، پس اگر بخواهیم بر محور آیات قرآن به تفسیر تربیتی بپردازیم، اولین کار لازم یافتن انسان‌شناسی صحیح از منظر قرآن می‌باشد تا در پرتو آن سراغ تربیت در آیات قرآن برویم. از این رو اگر با ویژگی‌ها و خصوصیات از پیش طراحی شده‌ای که با انسان‌شناسی قرآنی مطابقت کامل ندارد یا مباین آن است، وارد تفسیر تربیتی شویم به نتیجه مطلوب نمی‌رسیم و این از آسیب‌های جدی است.

۲- مفسر تربیتی لازم است در چهارچوب نظام تعلیم و تربیتی - اعم از مبانی، اصول اهداف و روش‌های قرآنی - به تفسیر تربیتی بپردازد، ولی اگر با چهارچوب نظام و مبانی تربیتی که عمدتاً توسط دانشمندان علوم تربیتی غربی طراحی شده است، وارد تفسیر تربیتی قرآن شود و سعی کند آیات را بر محور آنها تفسیر نماید، با لغزش و آسیب همراه خواهد شد، لذا باید تمام چارچوب‌هایی که در نظام تربیتی تصور می‌شود، بر اساس

تعالیم قرآن ترسیم شود تا در پرتو آن به مراد قرآن دست یابیم و گرنه استناد آیات به نظام از پیش طراحی شده، تحمیل نظرات بر قرآن و از مصادیق تفسیر برای خواهد بود.

۳- مطالب تربیتی مورد استفاده از آیات باید مطابق با روح، اهداف و مبانی تربیتی قرآن باشد و گرنه به آسیب و لغزش منتهی می‌شود. برای مثال تفسیر تربیتی نباید با آزادی و اختیار انسان مخالف باشد، چون قرآن این مبانی تربیتی را پذیرفته است.

سوم: آسیب‌های روش شناختی

۱- هدف قرآن تربیت انسان و تحقق خلیفه الهی در زمین می‌باشد تا نفوس بشریت را در همه جوانب تربیت کند، ولی این بدان معنا نیست که تمام همت ما در تفسیر به امور تعلیم و تربیتی معطوف شود و از مطالب دیگر غفلت کنیم، بلکه توجه به امور مهم سیاسی، اجتماعی و مطالب کلامی و ... نیز لازم است؛ همان گونه که وقتی به دوران ۲۳ ساله بعثت رسول گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مراجعه می‌کنیم، می‌بینیم حضرت در پرتو آیات قرآن به تربیت فردی و اجتماعی جامعه می‌پرداخت و به همه ابعاد گوناگون تربیت عقیدتی، اخلاقی و ... توجه داشت. پس یا باید گستره و دامنه تربیت را وسیع بگیریم، یا مطالب مهم و مورد نیاز را در تفسیر بگنجانیم و از ابعاد گوناگون قرآن غافل نشویم.

۲- اگر مفسر بخواهد جزئیات علوم تربیتی را از تک تک آیات استخراج کند و تمام قرآن را متنی بداند که حتماً حامل تمام جزئیات علوم تربیتی است، ممکن است کارش به تحمیل برخی مطالب به آیات و تفسیر به رأی بکشد. البته اگر مفسر با شواهد و قرائن صحیح به نکته‌ای تربیتی دست یافت، می‌تواند آن را مطرح کند.

۳- توهم تعارض در اثر توجه نکردن به آیات دیگر در تفسیر تربیتی یک آیه از دیگر آسیب‌هاست.

همانگی آیات از وجوه اعجاز قرآن است. قرآن در شرایط مختلف و به تدریج طی بیش از دو دهه، به رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نازل شد، ولی هیچ اختلاف، تضاد و تناقضی بین آیات آن نیست. (رفیعی، ناصر سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ۵۷). قرآن مجید می‌فرماید: ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ (نساء / ۸۲)؛ «آیا در [معانی] قرآن نمی‌اندیشید؟ اگر از جانب غیر خدا بود، قطعاً اختلاف بسیاری در آن می‌یافتند».

مفسر تربیتی باید با توجه به این مطلب با احاطه کامل به معارف قرآن، آیات را در کنار هم تفسیر کند و به محض دیدن یک آیه، آن را بر یک اصل تربیتی فرض شده تطبیق ندهد؛ بلکه آن را با توجه به مجموع آیات تفسیر کند و اگر تعارض بدوی دید، آن را در کنار آیات دیگر تفسیر نماید.

چهارم: آسیب شناسی منابع

استفاده نکردن از منابع اصیل یا تمسک به منابع غیر معتبر می‌تواند موجب آسیب و لغزش مفسر تربیتی شود، لذا باید مفسر به منابع معتبر رجوع کند. اهم منابعی که در تفاسیر به آن‌ها استناد می‌شود؛ عبارت است از:

۱- معانی لغوی: یکی از محورهای مورد استناد در برداشت‌های تفسیری، معنای لغوی است. برای سنجش درستی و نادرستی معنای لغوی ادعا شده در تفسیر آیات دو معیار باید در نظر باشد.

الف) معنای یاد شده از معانی شاذ و غیر مشهور لفظ نباشد و گرنه دلیلی بر حجیت قول لغوی وجود ندارد.

ب) معنای واژه مورد نظر در عصر نزول در معنای مورد ادعا کاربرد داشته باشد.

۲- توجه به مقیدات و مخصصات: قرآن کریم؛ به ویژه در بُعد تشریح و قانون گذاری و تربیت، دارای اطلاق و تقيید، عام و خاص و مجمل و مبین است. توجه به همه آیات قرآن و تعامل منطقی و عرفی آن‌ها با یکدیگر از معیارهای تفسیر صحیح است (شاگرد، محمد کاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، ۱۰۰ و ۱۰۱).

جمع بندی و نتیجه

همه می‌پذیرند که قرآن کتاب هدایت و تربیت است و افراد زیادی با عمل به معارف ناب و بی‌جایگزین آن به قلّه‌های سعادت و معنویت رسیده‌اند. توجه به این ویژگی انگیزه هر مسلمانی، مخصوصاً اندیشمندان و علمای دین، را به بهره‌برداری بیشتر از نکته‌های تربیتی آیات جلب می‌کند و او را به سوی خود فرا می‌خواند، اما بی‌توجهی، غفلت و ناآگاهی نسبت به معیارها و شرایط مفسر و کاربر است بعضی پیش فرضهای غیرمنطبق با قرآن، همواره سد راه شده و انسان را به بی‌راهه کشانده است. از این رو توجه به آسیب شناسی تفسیر تربیتی لازم و ضروری است.

منابع

۱. ابن منظور، لسان العرب دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۸ هـ. ق، اول.
۲. یزدی مبارکه، کامران، شروط و آداب تفسیر و مفسر، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۶، اول.
۳. بایابی، علی اکبر، مکاتب تفسیری، انتشارات سمت، ۱۳۸۱، اول.
۴. الباز انوار، التفسیر التروی للقرآن الکریم، دار النشر للجامعات مصر ۱۴۲۸، اول.
۵. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، انتشارات مدرسه ۱۳۷۲، سوم.
۶. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۸، اول.
۷. حر، عاملی، وسائل الشیعة، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۶۷، ششم.
۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، دوم.
۹. رستمی، علی اکبر، آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان، حیدری، ۱۳۸۰، اول.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی، روش ها و گرایش های تفسیری قرآن، انتشارات مرکز جهانی، ۱۳۸۲، اول.
۱۱. رفیعی محمدی، ناصر، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۶، اول.
۱۲. الزرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله البرهان فی علوم القرآن دارالفکر، ۱۴۰۸ هـ. ق.
۱۳. السیوطی، جلال الدین، الاتقان دارالجلیل، بیروت، ۱۴۱۹ هـ. ق.
۱۴. شاکر، محمد کاظم، مبانی و روش های تفسیری، انتشارات مرکز جهانی، ۱۳۸۲، اول.
۱۵. شکوهی، غلامحسین، مبانی و اصول و آموزش و پرورش، آستان قدس مشهد، ۱۳۶۸.
۱۶. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، توحید، منشورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية فی قم المقدسه، ۱۳۵۷.
۱۷. الطباطبائی، محمد حسین، المیزان فی التفسیر القرآن، منشورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية فی قم المقدسه.
۱۸. عمید حسن، فرهنگ عمید، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۵، پنجم.
۱۹. غزالی، محمد، بن محمد احیاء علوم الدین، دارلمعرفه، بیروت.
۲۰. فیروز آبادی، محمد یعقوب، القاموس المحيط، دار الکتب العلمية، بیروت ۱۴۲۰ هـ، اول.
۲۱. کلینی، محمد یعقوب، الاصول من الکافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۲. مودب، رضا، مبانی تفسیر قرآن، انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۹، اول.
۲۳. میرزاخانی، حسین، نخستین تفسیر تربیتی، مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی قم، ۱۳۶۹، اول.
۲۴. همو، امالی، منشورات مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۰.
۲۵. همو، عیون الاخبار، منشورات المطبعة الحیدریه، نجف، ۱۳۹۰ هـ. ق.